

DERİN TEFEKKÜR'ÜN 'SEMBOİLİK' ANLATIMI

MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL*

"Derin tefekkürün sembolik anlatımı"nda, ortada, tahlil edilecek iki kavram bulunmaktadır. Bu kavramlardan birisi "Derin tefekkür", ötekisi "Sembolik anlatım" kavramlarıdır. Ama, bu her iki kavram çiftinin içerisinde yine, açıklanacak ikişer kavram daha bulunmaktadır: Birincisi "Tefekkür", ötekisi "Derin" kavramlarıdır. Öteki ikisi ise, "Sembolik" ve "Anlatım" kavramlarıdır. Bu dört kavramdan, ağırlıklı olan ikisi "Tefekkür" ve "Sembolik"tir. Bu durumda, "Derin tefekkür"ün "Sembolik anlatımı"nın ne olduğu hakkında, bir sonuca varmak için, ilkin, "Tefekkür" ve "Sembolik" kavramlarının tahlil edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Bu tahlilin yapılması için, her şeyden önce XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında, Wundt'un, Psikoloji'yi, "Rûh'un Bilimi (Rûh'u inceleyen Bilim)" olarak belirlemesine karşı çıkan Watson'un, Psikoloji Bilim Dalı'nı, "Davranışın Bilimi (Davranışı İnceleyen Bilim)" olarak belirleme kararını almış olmasını hatırlamak uygun olur. Çünkü, Watson'a göre eğer, Psikoloji, bir "Deneyimsel (experimental) Bilim" olacaksa, "Rûh" gibi, öyle gözle görülmeyene ve ölçülemeyene değil, "Davranış" gibi, gözle görülebilir olana ve "(Testlerle, Anketlerle) Ölçülebilir" verilere dayanmalıdır. –İnsanın düşüncesinin ve bu düşüncenin sözle olarak, dil ile, ifadesinin, pratikte, ortadan kalkması bahasına olsa bile! Bu anlayışın temelinde, Pavlov'un, "Şartlı reflex"i ortaya koyan fizyoloji deneyi, köpeğin asıl uyaran yerine geçirilmiş olan ikinci bir uyarana "Cevap" olarak salgılamış olduğu salyasının ölçülmesi tecrübesi bulunmaktadır. Bilimin yöntemindeki bu "moderne" tutumlar sonunda, "zekâ", bir istatistikî ortalama olan "S" değerine, "Zekâ Bölümü"nde "İQ" ya, dönüşmüş olmaktadır; ama, o zamana kadarki düşünceye ve dile ilişkin birikmiş bütün ayırtlar da ortadan kalkmış durumdadır; "Test-tost çocukları tipi" denen bir tip ortaya çıkmıştır. "Düşünmek" terkedilmiş, onun yerine, "Algılamak" geçirilmiştir; üstelik, bir de okumamaktan şikâyete başlanmıştır. 'Düşünce nedir?' sorusuna cevap vermek yerine, düşünce genetiği ve hayvan psikolojisi yapılmaya, 'Çocuk ne zaman düşünmeye başlar?' sorusuna cevap aranmaya girilmiştir. –Burada, DTC Fakültesi'nde, Psikoloji derslerinde, tahtaya, bir baştan bir başa, x ler, y ler ve "içerme (implicati-

* Prof. Dr., Felsefe Tarihçisi, Atatürk Kültür Merkezi Asıl Üyesi.

on)”lerle dolu, öğrencide, manâca karşılığı olmayan veya “şifre” olan, uzun bir formül yazdıktan sonra, Birleşik Amerikalı misafir Psikolojisi Profesörünün “İşte bu, düşüncedir!” dediğini hatırlamaktayım. Ama şimdi, Fenomenolojinin “Düşünce” tahlillerini de hatırlamaktayım. “Sembolik Mantık” ile “Klâsik Mantık” konusunda, ilgili hocalar arasındaki gerilimleri ve gerginlikleri de, ayrıca ve aynen hatırlıyorum–.

Yüzyılımızın başına kadar, bu alanda, Tıp ile –ve, Claude Bernard’ın eliyle kurulmuş Fizyoloji ile de– ilgisini kesmeksizin, Psikoloji dalında, işte bu yönelimlerden önce, ortada, Tıp, Fizyoloji, Psikoloji ve Felsefe’deki, tarihten gelen birikimler sebebiyle, bir “Yetiler (Melekeler, **Facultéler**)” görüşü hâkim bulunmaktaydı. Öyleki, insanın “Düşünme”, “İsteme” ve “Duyum alma” yetileri vardı; ve, bunlar, “rûh”taki temel yetiler idi. Bu yetiler, rûh kavramıyla ilişkisi dahilinde, neredeyse, bir zihinsel olguya bir yeti yakıştırılarak, ayrıntılı olarak verilmekteydi.

“Tefekkür” kavramına ilişkin bir tahlil yapabilmek için, o kavramı, elbette her türlü boyutunda irdelemek gerekir. “Kültür”, “**Intellectuelle**” dilimiyile, “**progressive**”, ilerleyen, olmakla birlikte, “**cumulative** (yığılgan, biriken)” ve “süreklî” olan taraf ağır basmakla, hâl-i hâzırda, kültür değerleri bakımından, hem, “hâl-i hâzır”ı, hem bir “mâzi”yi, hem de “istikbâl”i yaşamakta olduğumuzu da, burada, hatırlamalıyız. Öyleki, bir açıdan, her “tahavvül” (**transformation**)ün –hattâ, her “ihtilâl (**Révolution**)”in de–, toplumsal varlığın, Gerçek, Doğru, İyi ve Güzel yüce değerlerinin duraganlık azameti karşısında, bir “**mecaz**” olduğunu bile söyleyebiliriz!. (Değişmeyen değerler, değişen davranışlar).

Kültürlerin karşılaşp etkileşmesi, birbirlerinin içerisine “kalık (**survive-ncel**)”lar bırakması bir vâkıa olduğu gibi, –bu etkileşim olgusunun kategorilerini, formlarını, Landsberger, göstermiştir–¹, kökleri çok eskilerde olan ve başka kültürlerden ödünç alınmış bulunan bazı kültür öğelerinin, zamanımızda, halâ, yaşamakta olduğu da bir vâkıadır. Bu, kültürün “yığılgan” karakterinden, “**culture intellectuelle** (harâset-i fikriyye)”in de “ilerleyen” vasfından ileri gelir; ve, etkileşmiş bir kültürün bütün değerleri de aniden solmaz; birdenbire yok olmaz; onların bir kısmı, bir şekilde, hattâ binlerce yıl bile, yaşayabilir (Meselâ, bileğimizde taşımakta olduğumuz saatin 60’lı taksimatının, tâ, Sumerli kültürden bu yana gelmiş ve halâ yaşamakta olmuş olmasındaki gibi). İşte, tıpkı bu vâkıada olduğu gibi, “Yetiler” ile ilgili görüş, bugün de tarafdar bulmakta, bu görüşün terimleri ve açıklamaları hiç değilse kısmen, veya ekseriyetle de olsa, hâlâ, kullanılmaktadır. Bu vâkıayı tesbit ettikten sonra, bize, değil vaktiyle Sofistlerin yapmış oldukları gibi, **söz vasıtasıyla varlık yaratmak**, tam tersine, kavram kargaşasına düşmemeye çalış-

¹ Kemal Balkan, *Eski Önasya’da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik* (içinde) B. Landsberger, *Ön Asya Kadîm Tarihinin Esas Meseleleri*, Erdem, 6,16, 1990 (1992), s.3-5, (S.1-125).

mak, insanlığın binbir "mihnet"le, binbir "emgekle" ulaşılmış olduğu bu yüce kültür değerlerine sınımsız sarılmaya gayret etmek, dilimizde, konuya ilişkin (Arapça kökenli) "kelimeleri dikkatle birbirinden ayırmak" gibi, felsefenin en eski tutumunu benimsemek düşer. Çünkü, kültürümüzde, halen dilde yenileşme Türkçeleşme akımıyla birlikte, Arapça'dan gelen terimler de yaşamaktadır. Aksi halde, "Nutk-i hâric (Dışarıdan konuşma) ile "Nutk-i dâhil (İçeriden konuşmak) (düşünmek)"in sınımsız surette ilişkili olmasından dolayı, –ve, halâ, bir Tercüme Devri yaşayamamış, sonuçta, terimleri zihinde gerektiği gibi yerleştirememiş olmamızdan dolayı da–, dil yoluyla düşüncenin değiştirilmiş olmasının farkına bile varamayız; kavram kargaşasına düşmüş bulunuruz. Bu da, dil yoluyla düşünceyi, düşünce yoluyla da toplumu değiştirmek (veya ele geçirmek veya yıkmak) anlamına gelir. Bu olgunun bilincinde olan dünya düşünürlerinin başında, sadece, Kung Fu Tse'yi değil, Mısırlı Firavun Merikare'yi² ve, asıl, Sumerli kültürü –ve, tabii, Yûnus'u da– hatırlamak gerekir.³

"Tefekkür (Düşünce)"ün kendisi, insanların, hastalık, sakatlık gibi "Tabiata aykırı hal" (Aristoteles'e göre, anormallikler) veya sarhoşluk, bunaklık, delilik, çocukluk gibi bazı özel durumlar ve istisnalar dışında, bitkiler ve hayvanlar önünde, ayrıcalık oluşturan bir yetisi olarak kabul edilegelmiştir –Bu, "İnsan akıllı bir canlıdır" ile dile getirilmiştir–; insanın zihinsel yetileri araştırılırken, ince ince ayırtlar yapılmaktan geri durulmamıştır. Ve, öncelikle, "Tefekkür"ün yanında, "Taakkul" (Akıl ile kavrama, akıllı kullanarak düşünme)un, –"Taakkul"un, "Akılın, pek çok tarifleri yapılmıştır–⁴ bulunduğu

² "Söze hâkim ol ki kudretli olasın... Dil, bir kılıçtır... Söz, herhangi bir dövüşten daha değerlidir" (*National Geographic*, December, 1978, vol. 154, no.6, s.750).

³ Kramer, *Tarih Sumerde Başlar*, S.199, İnsanlığın İlk Altın Çağı, "çok dilli-Sumer, Enlil'i, tek dilde övdüler", 1990, TTK, Ankara. Yûnus: "Söz ola kese savaşı. Söz ola bitire başı. Söz ola ağılu la. Bal ile yağ ide bir söz".

⁴ Fârâbî'de altı, Kant'ta iki tane akıl'dan bahsedilmiştir. Fârâbî'ye göre ((*Fi Ma'ân' il-'Akl*), Bouyges neşri, 1938, Beirouth): 1. Akıl, dine göre iyi olanı seçip, *kötüden* uzaklaşmada, bir sonucu kestirme gücüdür. "Akıllı" ise, din açısından hayr'ı= iyiyi ve güzel'i seçip, yine, din açısından "şerr=kötü"den uzaklaşan, din açısından erdemli olandır. Bu tür "akıllı"nın zıddı "mâkir" ve "dâhî"dir. (Anıtların dilinde "ayıg" olarak geçen terim). Bu konuda, temele, din önermelerini (*Makbulât*'i) alıp çıkarsamalar yapıldığı halde, temele sanki gerçek *axiomlar* (Ma'kulât) alınmış gibi davranılmıştır. Oysa, bunlar, gerektiğinde, din bakımından erdemli davranışlarda bulunma gücüdür, adı, "*cevdet-i reviiyyet*"tir. 2. Kelâmcıların "akıl" dedikleri. Bunlar, "*Meşhûrat*" denen, herkes tarafından veya ekseriyetle kabul edilen önermelerdir. 3. Aristoteles'in *Burhân Kitabı*'nda geçen akıl. Bu akıl, insanın, genel, doğru ve zarûrî olan ilkeler hakkında, hiçbir çıkarsama yapmadan, kendiliğinden, doğrudan doğruya, kesin bilgiye (*Ma'kulât*'a) sahip oluvermesini sağlayan, bir nevi gücüdür. 4. Aristoteles'in *Ahlâk Kitabı* (VI. Makale)nda geçen akıl, insanların, zamanla tecrübe ede ede alışkanlık kazanıp, kaçmak veya yönelmekte, *iradesiyle* karar verip, kesin bilgiye varacağı öncüllerden çıkarsamalar yapacağı güç. Bu "akıl", insanın ömrü ile artar; bu akıla uyan erdemli sayılır; "*rey*" sahibi kabul edilir. "Rey" sahibi, ek bir *burhân* talep etmeden, fikri kabul edilen kimsedir; onun sözü "*makbûl*"dür. Bu, Aristoteles'in *Burhân Kitabı*'nda geçen, "*Ma'kulât*"a dayalı olan bir çıkarsama değildir; öncülleri "*Makbulât*"tan başka bir şey olmayan "*mişte-rek rey*"dir. 5. Aristoteles'in *Nefs Kitabı*'nda söz konusu etmiş olduğu dört tür akıl (Bilkuvve, Bilfil, Müstefâd ve Fa'âl olan akıllar). 6. "Hep Etkin Olan Akıl". [Kant'a göre: "*Teorik Akıl*" (Bilim ve felsefenin yapıldığı akıl), "*Pratik Akıl*" (Ahlâkî davranışlarda kullanılan akıl).

nun farkına varılmıştır. "Taakkul", özellikle, aklın "Özdeşlik ve Çelişkisizlik İlkeleri"ne ("Bir şey ne ise odur; olduğundan başka türlü olamaz", "Bir eşitliğin iki tarafına eşit miktarlar eklense veya çıkarılsa, eşitlik bozulmaz" veya, aynı anda, "Bütün A lar B dir" ve "Bazı A lar B değildir" çift önermesi ile, aynı anda, "Hiçbir A, B değildir" ve "Bazı A lar B dir" çift önermesi söylenemez gibi ilkelerine) uyararak, "gerçeklik"⁵ ile, 'gerçekten var olan' ile onu, olduğu gibi, ne ise o şekilde bildiren söz veya "-dır" ile "-değildir" ile veya "-ise, dir", "-ise, değildir" ile bağlanan söz grupları arasında tam bir mütakabiliyet, tam bir karşılıklık, tam bir "intibak" olduğunu görmek, bu "intibak"tan hiçbir şekilde, "şüphe" -asla, "kuşku" değil! Çünkü, "şüphe", "doute", "dout"un, "kuşku" ise, "suspicion", "suspicious"un karşılığıdır. etmemektir; ruhta ona dair bir "şüphe" taşımamaktır. Buna, Fârâbî, kültür tarihi birikimini değerlendirerek, "Hikmet"in (Herhangi bir konuda) doğru ve yakînî bilgi edinmek ve bu bilgiye göre davranmaktır" şeklinde "ta'rif"ini yaparken, "intibaka intibak" demiştir. "Duyum alma", "Tahayyül etme", "Tefekkürde bulunma", "Taakkul etme" kuvvetlerinin, ve yaşanan hal olarak, fiillerinin, temelindeki "kavram"ı oluştururken, çok eskiden beri, balmumunu ve mühürü ele alıp, mühürün balmumunda bırakmış olduğu iz olarak görülmeye, değerlendirilmeye çalışılmıştır. İnsan ruhu, sanki, bir "balmumu", ruhun dışında veya içinden gelen etkenler birer "mühür", bu "balmumu" (zihin) üzerinde, bu "mühür"lerin bırakmış olduğu izler de birer oluşmuş kavram, "Tasavvur" ve kavramların bağlantıları, ("Tasdik") yani, önermeler ve önerme grupları olarak kavranmaya ve dinleyene anlatılmaya gayret edilmiştir. Mühürün balmumunda bırakmış olduğu "iz"e, "İntibak" denmiş, o "iz"in (o mühürün), o mumda bırakmış olduğu bir "iz" olduğundan ise hiç bir "şüphe" duymamaya, ruhun "yakîn" halinde bulunuşuna da "İntibaka intibak" denmiştir. Önerme, işte psikoloji bakımından zihindeki bu "iz"leri (Mantık bakımından "Tasavvurât"ı) birbirleriyle bağlamak ve birbirlerinden ayırmak, "Tasdikât" sayılmıştır. Tâ Kant'a kadar, bu böyle sürmüştür. Kant, bağlama işini, "Hassasiyet (Duyarlılık)"in "apriori formları" olan "Zaman" ve "Mekân" kategorilerinden geçerek "kavram"a (Anschauung) dönüşmüş hallerinde, tekrar "Müdrike"nin apriori olan oniki kategorisine vermiştir. Onda "moderne" olan, "ilk" olan bu idi. "Doğru" bilgisi bu

⁵ Bu kavram, Osman Fikri Sertkaya tarafından, "Çın. Doğru. Gerçek" adlı makalede incelenmiştir (Bk. *Türk Dili*, LV, 436, Nisan 1988, s.175-181, TDK). "Kirtü", belki de "Kitö" kelimesi, Türkiye Türkçesinde kullandığımız "gerçek" kelimesinin Eski Türkçedeki köküdür. Bu kelime, kendisinden sonra +çe+ök veya +çe+ok eklerini alarak, *kirtü+çe+ök* veya *kirtü+çe+ok* şeklinde gelişmiş ve, ek kaynaşması sonucunda, *kirttiçek* şeklini almıştır. Türkçe'de vurgusuz olan -tü- orta hecesinin düşmesi ile de kelimenin *kirçek* şeklinde geliştiği görülmüştür. Eski Türkiye Türkçesi devresinde *girçek* şeklinde kullanılan kelime, Osmanlı Türkçesinden bugüne kadar da, ilk hece, -i- > -e- değişmesine uğrayarak, *gerçek* şeklinde kullanılıp, günümüze ulaşmıştır. Bk. s.180, not 21.

tarzda açıklamayı burada hatırlamak, bu incelememizde, **“symbole”** (**Symbolon**) terimini açıklamakta, çok önemli bir ağırlık koyacaktır. Çünkü, Aristoteles, **Rûha Dair, Peri Hermeneias** ve **Retorik**'inde, durmadan, **“Zihindeki izler”**den bahsetmiştir. Böylece, **“Doğru bilgi”** nin yeri **“Taakkul”** de, **“(topluma) faydalı bilgi”** nin yeri ise **“Fikir”** de,⁶ **“Tefekkür”** de var sayılmıştır; **“Tefekkür”** ile **“Taakkul”** fiilleri birbirlerinden ayırt edilmiştir. Bu iki kavram, daha sonra, tekrar birbirlerine karıştırılmıştır. **“Doğru bilgi”** ler, bugün bizim, **Teknik hariç, “Bilim”** dediğimiz, **Matematik, Astronomi, Fizik, Biyoloji...** gibi, **“Vahiy”** ile değil ama, insan **“Akıl”** ı ve **“Deney (expérimentation)”** i sayesinde elde edilen bilgiler, –İslâmı, **“Ulûm-i dahîle”, “Ulûm-i Evâ'il”** denen bilgiler,– önermelerinin vasıfları ise **“apodeiktik”** (**Doğru, Genel ve zarurî**) sayılmıştır; böyle tespit edilmiştir. **“Faydalı bilgiler”** ise, özellikle insanlararası münasebetler bakımından, halkın yararına, halkın faydasına –İslâm hukukunda, Fıkıhta, Kelâmı, **“İstihsan” “İstislâh”, “İstishab”, “Müraat-i eslâh”** olan bilgiler kümesi olarak kabul edilmiştir. Hattâ, Fârâbî bu asıl önermeler grubuna **“Meşhûrât”** ve **“Makbûlât”** demiş, onları **“Makûlât”** ve **“Mahsusat”**tan ayırmış- Hattâ, Fârâbî **“Doğru bilgi”** edinmeyi **“Nazârî fazîlet”, “Faydalı bilgi”** edinmeyi ise, **“Fikrî fazîlet”** (erdem) kazanmakla bir tutmuştur. Kökünü **“fikir”** de bulan bu bilgi, **“Halka faydalı olan”** ile ayrılaşmıştır. Burada geçen **“Faydalı”** yı **“confort”** ile, **“Technique”** ile, karıştırmamalıdır. Buradaki **“Faydalı”** yı anlamak için, sadece, sosyal münasebetler açısına yerleşmelidir. İşte bu bilginin vasfı, **“apodeiktik”** değil, fakat **“Diyalektik”** tir, yani önermelerinin vasfı genel, bazen doğru, ama, daima mümkün olmaktır. O bakımdan bu önermelerin zıdlarını söylemekle insan çelişkiye düşmez. Dilimizdeki **“Sende hiç akıl, fikir yok mu?”** sorusu, **“Akıl”** ile **“Fikir”** in, hendiyadiyoin olma ihtimali dışında, halkın gözünde, bunların artık ayrılmış olduğunu da gösterir. Şunu hatırlatmakta yarar vardır ki, **“apodeiktik”,** hiçbir zaman **“diyalektik”** e dönüşemez; ve, aynı şey olamaz! Bunu, Aristoteles, Platon' u eleştirerek göstermiştir. Oysa, Cicero, hukukçu olarak, ama yanlış yere, **“Apodeiktik”** i, **“Diyalektik”** e eşdeğer tutmaktaydı. Burada, **“Diyalektik”** in bazen doğru, genel ama daima mümkün olan önermenin vasfı olduğu unutulmamalıdır; onları, **“sosyal varlıktaki sınıfların mücadelesi”** anlamındaki **“Marxiste diyalektik”** görüş ile karıştırmamalıdır. Bilindiği üzere, **“Tez”** ler, ispat edilmemiş, sadece ileri sürülmüş, kavramların **“-dır”** ile

⁶ “Fikir” kelimesi, Türk-İslâm Âlemi'nde, felsefede, ilk kez, Arap kumandanı Cunejd ile Türk Hakanı (Su-Lu?) arasındaki Akıl-İman, Felsefe-Din, Akıl-Vahiy verileri tartışmasında kullanılmıştır. (Cunejd, Hakan'ın bu sözleri üzerine), “Siz hükümlerinizi aklın câiz görüp görmemesine, fikir ölçünüz bakımından güzel olup olmamasına göre ayarlıyorsunuz”, der. (Câhuz, *Fezâ'il ul-Etrâk*, Şeşen neşri ve tercümesi, TKAE, 1967, Ankara s.89. Krş. Mübahat Türker-Küyel, *Ulemâ-i Kirâm, Tafra, Tehille, (Necati Öner Armağanı)* 1999, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayını not 47.

veya “-değildir” ile bağlanmış oldukları önermelerdir. onların kabulleri, “Doğru” bilgilerin yeri olan “Akıl”a değil, ideoloji vs. gibi, başka şeylere tâbidir.⁷

O halde, bu genel hazırlıktan sonra, şimdi “Tefekkür”ün ne olduğunu, “Yetiler Teorisi”ne dayanarak anlamaya, kavramları ayıklamaya, belirginleştirmeye çalışalım. Bu çabamızda, otoritesi, XVI. yüzyılda, Batı’da hâlâ hükümlen olan, Fârâbî’nin öğrencisi İbn-i Sînâ’ya dayanmak isabetli bir seçim olacaktır. –“Yetiler Teorisi”, tekerrürler, değiştirmeler, eklemeler, çıkartmalar, düzeltmeler, iyileştirmelerle birlikte, insanlık kültürünün, en az, yaklaşık, 2500 yıldan beri, zihinsel işlemler hakkında, kullanmakta olduğu bir “teori”, bir “açıklama modeli”dir.–

“Yetiler Teorisi”ne göre, canlıların (Bitkiler, Hayvanlar ve İnsanların) üç türlü “rûh”u veya “nefs”i bulunmaktadır: Bitkisel, hayvansal ve insânî. Bunlar arasında “Bitkisel Rûh” (**L’ Ame végétative**), her üçünde, bitki, hayvan ve insanda, ortak olarak bulunur. “Bitkisel Rûh”, üç türdür: “Gâziye” (besleyen, **nutritive**), “Nâmiye” (geliştiren, **augmentative**) ve “Müvellide” (Üreten, **générative**). “Hayvansal Rûh” (**L’ Ame animale**) bitkilerde bulunmaz, sadece hayvanlarda ve insanda bulunur. “Hayvansal rûh” iki türdür: “Hareketle ilgili” (**Motrice**) olanı, “İdrâk ile ilgili” (**appréhensive**) olanı. “Hareketle ilgili olan rûh”, iki türdür: “Emir veren (**Impérative**) rûh”, “Emri yerine getiren (**éxécutive**) rûh”. “Emir veren rûh” üç türdür: “Bâise”, “Nuzu’iyye”, “Şevkiyye”. “Şevkiyye” iki türdür: “Şehvet” (istek) ve “Gazab (kızgınlık). “Hayvansal Rûhun idrâkle ilgili olan”ı, iki türdür: “Dış (**externe**) idrâk”, “İç (**interne**) idrâk”. “Dış idrâk” ya beş ya sekiz türdür: Dokunma (Iems), Koklama (Şemm), Tatma (Zevk), İşitme (Sem’), Görme (Basar). “İç İdrâk” üç türdür: Birincisi, “Hiss-i müsterek (**Sens commun**) (**Sensation du sensation**) ve “Fantazyâ” (Musavvere, Hayâliye, **Imagination**). Bu sonuncu, “iz”leri, uykuda iken, alır ve saklar; oysa, “Hiss-i müsterek” uyanık iken “iz”leri alır ve saklar. “İç idrâk”ın ikincisi “Muhayyile” (**Imagination**)dir. Bu, hayvanda ise “Mütehayyile” (**estimative**), insanda ise “Müfekkire” (**Cogitative**) adını alır. “İç idrâk”ın üçüncüsü, “Hâfıza” veya “Zâkire” (**Mémoire**)dir. Gerçi aynı yeti, hayvan söz konusu olduğunda, “Mütehayyile” (**Estimative**) adını alır, ama hayvanda bir başka ad daha alır: “Vehmiyye”. O, insan söz konusu olduğunda, “Müfekkire” (**Cogitative**) adını almıştı. Çünkü, in-

⁷ Kültür tarihinde, Dil ile Akıl veya Gönül arasındaki sıkı ilişkiyi, Sumerlilerin de bildiğini, Kramer, bir manzûmeyi tercüme ederken göstermiştir: “... Bir zamanlar ne yılan vardı, ne akrep vardı. Ne sırtlan vardı, ne arslan vardı. Ne vahşî köpek vardı, ne kurt. Ne korku vardı, ne işkence. Adamın rakibi yoktu. Bir zamanlar Şubur ve Hamazi ülkeleri, Çok (?) dilli Sumer, prensliğin büyük ülkesi, tanrısal kanunlar, Uri, bütün bu gerekenlerle donatılmış ülke, Martu ükesi, tanrısal kanunlar, emniyette duran, Bütün evren, birlik (?) içinde olan insanlar, Enlil’i tek dille öğdüler... Bk. Kramer, *Tarih Sumerde Başlar*, s. 199, 1990, Ankara, TTK Mtb. Krş. Burada not 3.

san "İç" ve "Dış" idrâkin verilerini düzenler; zihinsel iş görür. "İnsânî Rûh" veya "Akılsal Rûh" iki türdür: "Amelî (**pratique**) Rûh". Bu Rûh, zevk-acı, kızma-gülme gibi ahvâlin izini almaz, duygulanımı (**affection**)dır. Ötekisi "Nazarî (**Théorique**) Rûh'tur. "Nâzarî Rûh" üç türdür: "Maddî (bilkuvve, **materielle**) Akıl" (**L'intellect hylique**), "Bilfiil (**en acte**) Akıl (**L'intellect en acte**)", "Müstefâd Akıl (**L'intellect Acquis**)". Bu üç türlü "Akıl"ı, bilkuvve halden bilfiil hale çıkararak, geçiren, dönüştüren dördüncü bir "Akıl" daha vardır: "Hep Etkin Akıl (al-'Akl al-Fa'âl. **L'intellect Actif**)". Bu "Akıl", insanın değil, insanın dışında bulunan Ay'ın akıldır. –Malûmdur ki, "Genel çekim" kavramına kadar, Gezegenler, canlı, ruhlu, akıllı varlıklar sayılmaktaydı.– Bu akıl, insana "dışarı (**turaten**)"dan gelir; bu akıl, her tür akıllı, bilkuvve halden bilfiil hale çıkarır; düşünmez iken düşünür hale dönüştürür. Bu Akıl, içinde hiçbir belirsizlik bulunmayan, sırf fiil olan, belirlemelerin ve sûretlerin, Gerçek'in, Doğru'nun, İyi'nin ve Güzel'in yeri olan, bir Akıldır. Bu Akıl, "**Turaten** (Dışarıdan)" gelir, –Aristoteles'in ibâresi– dendiğinde, Sumerlilerin "**Creatio Dei** (Yaratma, Tekvin) Teorisinde, Tanrıça Aruru'nun, "Yaratma Odası"nda, Tanrıların, balçıktan şekillendirmiş oldukları, ama bir türlü hayatiyet gösteremeyen, kıpırdamayan, konuşmayan, anlamayan, düşünmeyen insan figürüne, **dışarıdan**, kendi nefesinden, "Püf" diye üflemesini, ona "rûh" vermesini, Semavî Kitaplar'da, Tanrı'nın "Hayy (canlı, diri, bilgili, bilinçli)" olmasıyla "Hakîm (Bilge)" olmasının birbirleriyle sınımsız ilişkisini, ve Hz. Meryem'in bâkire haldeyken, babasız olarak Hz. İsâ'yı dünyaya getirmiş olma mucizesine ilişkin olan âyeti, "Biz, nefesimizden ona **üfledik**" Âyetini, hatırlamak uygun olur. Bu üç türlü Akıl'ın idâresinde, insan, gerçek, doğru, iyi, güzel ve faydalı olana yönelir. Fârâbî'nin terimleriyle, "Makûlât", "Mahsûsât", "Meşhûrât" ve "Makbûlât" denen bilgi veya "Tefekkür" gruplarını oluşturur. Bu Akıl veya "Mufarâk (Maddeden sıyrılmış) Akıllar", "et-Temyîz ve'l-Fikr" ile, duyularla birlikte, "Tahayyülât"ın, "Teşbîh"in "Temsil"in önünü kesebilir; onlara karşı, kendisini kuvvetlendirebilir. Çünkü, "tahayyülât", uykuda, hastalıkta, korkuda, Peygamberlik'te, uyanık iken, baygın iken bir tür güç kazanabilir.

"Yetiler teorisi"nde, "**fikr**", bir "Mütehayyile" Yetisi'nde, insana ilişkin olarak "Müfekkire" (**cogitative**) olarak belirmiş, –Bu, insan rûhündeki "Akliye Kuvveti'nin yine, insan rûhündeki "Hayâliye Kuvveti"ndeki "cüzî'lere muttali olmasıdır–, bir de, depodan çıkarıp kullanmak gibi, rûhta, "**Mufassal** ve **Muntazam** Tasavvur" olan "**ilm-i fikrî**" (Bütün A lar B dir gibi) olarak belirmiştir. Cevabını bildiğimiz bir sorunun karşısında sahip bulunduğumuz "yakînî" bilgi olan "**ilm-i basit**", onun, "**ilm-i fikrî**"nin, kaynağıdır. "İlm-i fikrî, her tür "şartî" ve "hamlî" kıyasların yapıldığı **tefekkür** fiilinin sonucunda hâsıl olmuş olan bir bilgi çeşididir. "Tefekkür", işte bu kuvvetlerin, yani "Müfekkire", "Hâfıza", "Musavvere" kuvvetlerinin, "mütehayyilât" üzerindeki faaliyetidir. Bu kuvvetlerin "Mütehayyilât"ın deposudur. Bu kuvvetler, dış ve iç duyulardan aldığı işler, kullanır; "Mütehayyilât"ı imâl eder.

“Yetiler Teorisi”nin felsefî temelinde, Aristoteles’in, varlıktaki değişmeyi izah etmek amacıyla, geliştirmiş olduğu “Madde (belirlenen) –Sûret (belirleyen), “Bilkuvve (belirlenecek olan)– Bilfiil (belirleyici olan)” gibi zıt kavram çiftleri bulunmaktadır. Bu kavram çiftlerindeki zıtlık bir görecelik içerisinde- dir. Aristoteles açısından, “Sûretler sûreti” (Tanrı), içerisinde, hiçbir “madde” veya “bilkuvvelik” bulunmayan taraftır. “ilk Madde (Proto Hüle), **Materia Prima, Heyûlâ**” ise, içerisinde, hiçbir “Sûret” veya “Bilfillik” bulunmayan karşı taraftır. Bu iki zıt taraf arasında yer almış olan her şey, hem “Madde (belirlenen)” üzerine gelmiş “Sûret (belirleyen)”ten oluşmuştur, hem de bir başka “sûret almış madde”nin “(henüz o başka sûreti almamış; ama alacak olan) maddesidir. Meselâ, bir masayı (madde) parçalayıp, ondan bir çekmece yaptığımız durumda, çekmecenin (sûret) halî gibi.

İbn Sîna’ya göre, insan rûhu, bilkuvve akıldır; bilkuvve olan insânî rûh, kendisini bilkuvve halden bilfiil hale geçiren, yani, ona makûl sûretler veren, “Bilfiil Akıl” ile, bilfiil akıl haline geçer. “Bilfiil Akıl”da, maddeden sıyrılmış olan “Mâkûl Sûretler”in ilkeleri bulunur. Bu durumda, insanın bilkuvve akıl olan ruhu, karanlıkta bakan, ama görmeyen bir göze, “Bilfiil Akıl” ise, o karanlıkta görmeyen ama, bilfiil görececek hale getirilen göze ışığını verip, onu bilfiil gören göz haline getiren Güneş’e benzer. Rûh için, bilkuvve halden bilfiil hale geçiş şöyle olur: İnsan rûhündeki “Akliye kuvveti”, yine, insan rûhunda bulunan “Hayaliye Kuvveti”ndeki “Cüzîler”e muttali olunca, “Hep Etkin Akıl”ın ışığı, yani “Feyezan”ı veya “Tecellî”si, o “Cüzîler” üzerine vurur; o “Cüzîler”, maddelerinden sıyrırlar, yani insanı, bu “Feyezan”ı bu “Tecellî”yi kabule hazırlarlar. Bu demektir ki, “Hep Etkin Akıl”ın ışığı “(feyezan”ı, “tecellîsi”) o “Cüzîler” üzerine vurur, o “Cüzîler”, maddelerinden sıyrırlar, yani insanı bu “Feyezan”ı, bu “Tecellî”yi kabule hazırlarlar. “Hep Etkin Akıl”dan “ifâze” eden “makûl sûretler”, “Nefs-î nâtık”ta, insanın akıllı rûhunda, “iz” bırakırlar. Gerek “fikir”ler, gerekse “teemmüller”, insan rûhunu, “feyezan”ı almaya hazırlayan “hareketler”dir. Tıpkı, kıyasta, “Orta terimin, “Sonucu” kabule hazırlaması gibi. –“Tefekkür” veya “Taakkul”, birer “hareket” sayıldığı için, mantıksal işlem, “Koşma (Discursus)” ile ilgilendirilmiş, akılın (Intellect) bu hareketi “discursif” sayılmıştır. (“Discursif”: Önerme adımları ata ata yürüme, koşmak, tefekkürde bulunmak, taakkul etmek). Rûhun, önerme adımları ata ata, “orta terim”leri bu adımlar sâyesinde bula bula, “netice”ye doğru yapmış olduğu bu hareketi yanında, bir başka hareketi daha vardır ki, o da “Hads” (Sezgi) hareketidir. Ancak, “Hads”te, önerme adımları atmadan, ama sanki atmış gibi, “orta terim”ler, **birdenbire** bulunurlar; “Netice, Sonuç” birdenbire çıkarılır; ona birdenbire ulaşılır.– O halde, “Hayalât (Hayaller)”, “bilkuvve Makûl”dürler. “Nefs-i nâtika” (İnsanın akıllı ruhu) “Hayâliye kuvveti”ndeki sûretleri mütalea edince, başka deyimle, “Hep Etkin Akıl” nûru onlarla “ittisâl” edince, onlar, “Hep Etkin Akıl”ın ışığından, kendilerinde “(Maddeden) Mücerred sûretler”in hasıl olmasına elverişli bir hal alırlar. İşte, o zaman, insan akılı, bu “Mütehâyilât”ta,

şunları birbirlerinden ayırdeder: 1. "Zâtî- Arızî", 2. "Aynı-Gayrı", 3. "Bir-Çok", 4. "Biri çok, çoku bir yapma" – "Çok"u "Bir" yapma, "Ta'rif"tir, "Hadd"dir; "Cins" ve "Fasıl" gibi çoklukların, "Hadd (Tanım)" ile bir yapılmasıdır. "Biri çok yapma" ise, "Tarif"i (Hadd'i, tanım'ı), "Cins" ve "Fasıl (Ayrım)"larına iade etmektir, yani birleştirme ameliyesinin tersini yapmaktır. İşte bu ameliyelerin hiçbirisini akıldan başka bir kuvvet yapamaz. Çünkü, meselâ, "Mahsûsa kuvveti", olanı, ancak olduğu gibi kavrar, değiştiremez.– 5. Duyu Muhayyileye, Muhayyile de Akıl'a malzeme verir. Akıl, bu malzemelerden **dostluk**, **insanlık** gibi bir takım "manâ"lar imâl eder. Akıl, bu imâlâtı bir anda yapar. Aklın yapmış olduğu bu imalât, eğer zaman almışsa, bu aklın bunu "Kıyâs" ve "Hadd" ile yapmış olmasından ileri gelir. 6. Akıl, manâ imâl ettiği gibi, bir kıyâsın sonucunu, veya bir tarifi tarif ettiği şeyi de bir **anda**, **birdenbire** tasavvur eder, anlar (İbn Sina'ya göre, "**İşrâk**" budur). Eğer, Akıl, "(Maddeden) Mücerred Sûretler"i, "taakkul" etmekte güçlük çekiyorsa, bu, onun bedenle meşgûl edilmiş olmasından ileri gelir. –Bunun sonucu, "taakkul"ü kolaylaştırmak için, insanın, "**Beden alâ'iki**"nden sıyrılması olacaktır.– 7. Akıl, "Mütehayyilât"ta, "Hareket", "Zaman", "Heyûlâ" gibi "zayıf varlıkları" (Stoalî tâbirle: **Lekton**'u), zorlukla tasavvur eder. 8. "Yok-olan" ("değil")ı akıl, varlıktan götüre götüre, nefyederek, tasavvur eder. 9. Akıl, "kemâl"in 'ademini de tasavvur eder; ama bunu kemâl bakımından 'adem içinde olmanın bir bilkuvvelik olduğunu tasavvur ederek yapar. Akıl, "adem"i ve "şerr"i "taakkul" edemez. Çünkü, varlıkta, "Mutlak 'adem" ve "Mutlak şerr" yoktur. (Zarathustra'ya, Mani'ye karşı geliştirilmiş görüş). Bu açıklamalar, İbn Sînâ'da, Duyu ve Muhayyile yetisi yanında, Akıl yetisinin nasıl farklı bir yeti olduğunu göstermektedir. Eğer, bilgi "algı" ise, şu mahzurlar ortaya çıkar – Bunlar, Platon'un **Teaitetos**'unda incelenmiştir: 1. a. "Kendinden şey", "bir şey", "nevi" yok olur; relâtivizmden yola çıkılarak nihilizme ulaşılır. b. Eğer, "iyi", "Bir devletin kabul ettiği kanûn" (Protogoras'ın iddiası) ise, ve "**Tanrı adâleti**" değil ise, işte o zaman, şu sakıncalar ortaya çıkacaktır: "Futurs contingents"a ilişkin önermeler **doğru** oldukları hallerde dile getirdiği olaylar **var** olacaktır; oysa aksi halde, yani, olaylar var olunca, önermeler doğru çıkmalıdır esasî gözönüne alınırsa, yasaların önermeleri birer "Futurs contingent" olduğu için, yasaların önermelerini doğru çıkartmak gerekecektir. Bu, "**convention**"un, "**lekton**"un, asıl varlığı varlığa getirmesi olacaktır. Bu, Sofistin ve Sihirbazın işidir. Kânûn, gelecek hakkında olduğu için, onu, **gerçek kanûn yapıcı**, yani, filozof, koymalıdır; ve filozof, bir hataya düşmemek için, Tanrı'ya benzemelidir; "adalet"li ve "dinli" olmalıdır (176 b-c). 2. "Her şey akmakta" olur (Herakleitos); "hareket var, sükûnet ise yok" olur. Böylece, "şey", "bu", yok olur; herhangi bir şeye isim takılamaz hale gelinir; herşey "olmakta olan" olur; "nevi" v.s., ortadan kalkar; herkese göre bir hakikat söz konusu olur. Oysa, ortada, rüya ve delilik, doğru algı yanlış algı vardır; uyku ve uyanıklık, hastalık ve sağlık vardır. 3. Eğer, her şey akıyorsa algı da akacaktır. Öyleki, algı, hem, bilginin hem de bilgi-değil'in

özü olacaktır. Hem, “öyle”nin, hem de, “öyle-değil”in özü olacaktır. Oysa, **bilgi**, duyuda değil düşüncededir; ve “özdeş”, “benzer”, “benzemez”, “var”, “yok”, “aynı”, “gayrı”, “bir”, “çok” duyumla gelmiyor, duyumdan gelmiyor; bunlar “rûh kuvveti” ile algılanıyor. Bilgi, “-dır”lı ve “-değildir”li olandır; bir **doxa**(sanı)dır, oysa, yokluk sanılmaz. Eğer, yokluk sanılıyorsa, bu, bir yanlışlık eseridir. 4. Yabancı bir dili algılıyoruz, ama, anlamıyoruz. 5. Bilgi hatırlanır. Ama, bilgi, eğer, algı olsaydı, göz kapalı iken de görebilmeliydik. 6. İnsan, bildiğini bilir, anladığını anlar; eğer, bilgi algı olsaydı, algının da algılanması gerekirdi. 7. Eğer, “ölçü olan insan”a (**Panton metron antropos**’a) uygulansaydı, bu ilke yanlış olurdu. 8. Özdeşlik ve Çelişkisizlik İlkelerini de algılamıyoruz.

İbn Sînâ’ya göre, rûh, yalnız bu yukarıda sayılan noktalardaki gibi, maddeden tecrid ettiği, sıyırdığı sûrete bürünerek değil, sırf mücerred olan sûrete bürünerek de taakkul eder. Bu, rûhun kendi zâtını da taakkul etmesi olayıdır. Bu takdirde Akıl=Makûl=Âkıl olur. Rûh, bedendeyken, bilkuvve akıldır. Ama, her tür makûlâtı kavrayınca, rûhun kendisinin “Makûlât”ın fertleriyle, daha doğrusu **şu** ferdi cevherlerle, aynı olduğu söylenemez. Çünkü, bir şey, ancak kendisidir; bir şey, kendisinden başka bir şey olamaz. Hattâ, rûhun giyindiği sûret ile soyunduğu sûret bile başka başkadır. Çünkü, rûhun aldığı bu iki sûretten biri “duyusal sûret”, ötekisi ise, “akılsal sûret”tir. Rûh ile rûhun büründüğü sûreti aynılaştırın ve karışıklığa sebep olan kişi, İbn Sînâ’ya göre, **İsagucî (Eisegoge)** yazarı Porfirios’tur. Bu düşünürün yazıları **poetiktir**; bu düşünür, “**Sûfiler gibi**” yazar. Bu düşünür, **Akıl ve Makûlat** ve **Nefs** Kitapları’nda, bu konuyu ele almıştır; ve, demiştir ki: Eşyanın sûreti, rûha, **nakiş** gibi “**hulûl**” etmiştir. -Alî Şîr Nevâf de bir “Nakş-ı kâinât”tan bahsetmiştir-. Rûh, bu mücerred sûretlere, “Heyulânî Akıl” vasıtasıyla, “**mekân**” vazifesini görmüştür. Oysa, İbn Sînâ’ya göre, eğer, rûhun kendisi bilfiil sûret olmuş olsaydı, içinde, artık, kuvvelik taraf kalmadığından, başka sûretleri taakkul edemezdi. Halbuki ediyor. O halde, kuvvesi var demek oluyor. Bununla beraber, rûh, o “Makûller”in kendisi değildir; rûh, sadece, âkildir. Akıl, ya rûhun taakkul kuvvetidir, ya “Makûller”in sûretidir. “Makûller”, rûhta makûl olur, ama, bu Akıl=Makûl=Âkıl demek değildir. Bu üçünün arasındaki eşitlik hali, bir başka münasebetle (Eğer, akıl kendi kendisini biliyorsa) meydana gelir. “Heyulânî Akıl” da, yine, böyledir. “Heyulânî Akıl”, eğer, sırf bir **istidad** ise, bedenle beraber, hayat boyu kalacak demektir. Yok, eğer, onunla bir şey kastedilirse, o zaman, o şeyin fiilen hasıl olmasıyla yok olacak demektir.

İbn Sînâ’ya göre, “Makûller” üç şekilde tasavvur edilirler: 1. “**Mufassal** ve **Muntazam** olarak rûhta bilfiil hâsıl olan tasavvur: “Her insan hayvandır (canlıdır)” gibi. Burada, her bir manâ küllîdir; arada, ancak, takdîm (önce geliş) ve tehîr (sonra geliş) farkı vardır. Takdîm-tehîr yapılsa bile, yine anlam tektir; çünkü, makûl tektir. 2. Tasavvur vardır, ama, rûhun ona **yönelimi** yok-

tur. Rûhta yönelimsizlik var ise, o zaman, rûh, başka bir şeye yönelmiş demektir. 3. Cevabını bildiğimiz bir konuyu bize sorduklarında, o tasavvuru bizde hasıl olması halidir. Bunlara misâller: 1. Bu hal depodan çıkarıp kullanmaya benzer. Buna "**İlm-i fikrî**" denir. 2. Bu halde, o bilgiye sahibiz, ama, bilkuvve olarak sahibiz. Ama, onu istediğimizde kullanabiliriz. 3. Bu halde, bilgi, yakîni olarak bilfiil **yönelimli** olup, depoda değildir; bilkuvve de değildir, ama, **yakînen** bilinmektedir. Buna "**İlm-i basît**" denir. İşte, mücerred sûretler, kabûl edene, bu "**İlm-i basît**"ten taşarlar. "**İlm-i basît**", "**İlm-i fikrî**"nin kaynağıdır. "**Akliye kuvveti**", "**Fa'âl Akıllar**"ın şeklini alan rûhta bulunur. "**Mahz müfâarakat**"ta "**tekessür**" de yoktur, "**tertîb**" de yoktur. "**Mahz mufakarât**"ın Akılı, "**Hep Etkin Akıl**"dır; başka deyimle, "**al-'Akıl al-Hallâk**"tır; oysa, "**Âlemin Nefsi**"nin tasavvuru ise, "**müretteb**" ve "**mufassal**"dır, basît değildir. İbn Sîna, **İşarât**'ta da, Akıllar küllî, nefisler cüzî olarak alır, demektedir. Akıl, hem **mebde** olan, hem **hallâk** olan bir cevherdir. "**Mütehayyilât**" depodadır, ama, onlar, Akliye kuvvetinde olduğu gibi, Vehmiye Kuvvetinin de malzemesi olur. Eğer, rûh, fiilen müdrîk olsaydı, Makûller, hem depoda olurdu, hem olmazdı. Rûh bir ayna gibidir; gönderileni yansıtır. Rûh, "**müârefe**" halinde, bir "**cilâlî ayna**"ya dönüşmüş bulunmaktadır -Bu "**cilâlî ayna**", Kindî'de bulunduğu gibi, **Dîvân şâiri Neşâtî** tarafından da kullanılmıştır: "**Ettik o kadar refî taayyün ki Neşâtî. Âyine-i pür-tâb-ı mücellâda nihânız**". -Hafıza ve Musavvere Kuvveti depodur. Beden ve rûh depo değildir. Nasıl ki duysal form duyulan eşyanın kendisi değilse, işte tıpkı bunun gibi, akılsal form da, akıl ile kavranan eşyanın kendisi değildir. Duyularla algılanan şeyler kendi kendilerini duymazlar; buna karşılık, akılsal rûh, kendi kendisini düşünür. Nasıl, sağlam göz, baktığı vakit, gitgide, görür, bakmadığı vakit görmez ise, işte tıpkı bunun gibi, rûh, bedenle birlikte kaldıkça, "**Hep Etkin Akıl**"ı kabul edemez. Ama, rûh, istediği her defada, "**Hep Etkin Akıl**" ile birleşir. Ama, bunun anlamı, "**Makûllerin, rûhta, hazır olarak beklemekte olmaları**" değildir. "**Hep Etkin Akıl**"dan, "**Makûl Sûret**"ler taşar. Bu taşan "**Makûl Sûretler**", aslen, "**Müstefâd Akıl**"dır. Bu akıl, bilkuvvelikten gelme bir bilfiil akıldır. Bu Bilkuvve Akıl, eğer mükemmelleşirse ve mükemmelleştikçe, "**Bilfiil Akıl**" haline dönüşür. Rûh, depoya yüzünü döndüğü vakit, "**Mütehayyilât**"ı tasavvur eder. Bunun şartı, "**Beden alâ'ikinden kurtulmak**"tır. Kim, "**Hep Etkin Akıl** ile birleşirse, o, "**Cemâl-i aklî**"ye, "**Lezzet-i sermedîye**"ye ulaşır; varır.

İbn Sînâ'ya göre, "**taallüm**"de dereceler vardır. İnsanın rûhuyla kendisi arasında "**Hads**" olayı cereyan eder. Kendisinde "**Hads**" yeteneğinin fazla olduğu kişi, "**Hep Etkin Akıl**" ile, "**Ta'allümsüz**" olarak birleşir. İşte, "**Maddî Akıl**"ın bu kabiliyetine "**Akl Kuddûsî**" denir. Bu "**Akl-ı Kuddûsî**", "**Akl-ı bi'l-Meleke**" cinsindedir; ama, "**Akl Kuddûsî**"nin derecesi çok yüksektir; öyleki, herkes, "**Akl Kuddûsî**"ye sahip olamaz. "**Akl Kuddûsî**"nin kuvvetinden dolayı, "**Mütehayyile Kuvvetine**"ne bazı fiiller **feyezan** eder. "**Mütehayyile Kuvveti**", onları, "**duyuyla alınmış formlar**" halinde idrâk eder. Oysa,

“Makûller”, orta terim ile kavranırlar. Bu kavrayış, ya,(1) “Hads” ile yapılır. -Hads, zihnin öyle bir fiilidir ki onunla orta terim kavranıverir; işte **zekâ**, bu hads kuvvetidir-, ya,(2) “Ta’lîm” ile yapılır. Ama, “ta’lîm”in prensibi de hadstir. “Makûller”, insana, hads ile gelir; sonra erbabınca öğretilir, “ta’lîm” edilir. İnsan, “Muallim”e değil, hadse dayanarak kıyas yapabilir. Bazı kişiler, orta terimi hads ile buluverirler; bu, kemmiyeti teşkil eder. Bazı kişiler ise, orta terimi, kısa zamanda hads ile buluverirler; bu da onlarda keyfiyeti oluşturur. İnsan, bu sûretle, akılsal ilkelere, özellikle, “Hep Etkin Akıl”dan gelene “İştî’âl”e veya onunla “tecellî”ye veya ondan “işrâk”e elverişli hale gelir. “İştî’âl”e (veya tecellî’ye, veya işrâk’e) elverişli kişide, “Hep Etkin Akıl”dan feyzan eden sûretler, birdenbire veya birdenbireye yakın bir sûrette, “irtisam” ederler. Bu, “**taklîd**” değildir. Bu, Peygamber’in tecrübesini bizzat yaşamak isteği olarak yorumlanabilir. Bu bilgi teorisinde, İbn Sînâ’nın İsmailî düşünceden etki almış olamayacağı en açık şekilde görülmektedir. Çünkü, İbn Sînâ’da, “ta’lîm” ve “tâ’allüm”, orta terimi bulmaya indirgenmiştir. İnsan, kıyâsı, bir “Mu’allim(Dâî?)” ile değil, kendi kendisine, kendiliğinden yapar. Bugünkü dil ile söylersek, akıl, çalışırken, tefekkürde bulunurken, axiomlardan itibaren kendi kurallarına uyarak adımlar atar; bir otoriteye dayanmaz.

“Yetiler Teorisi”nde, rûhun bir fiili olarak “Tefekkür” ögesini, İbn Sînâ’ya dayanarak açıklamış bulunuyoruz, her ne kadar, İbn Sînâ’nın, “Yetiler Teorisi” ve ona bağlı olarak, “Tefekkür”e ve “Taakkul”e ilişkin açıklamaları, onun sudûrcu “Mufârak Akıllar” teorisiyle bir kat daha karmaşık hale dönüşmüş bulunmakta idi ise de! Bugün, bizim, kavramlara vermiş olduğumuz “ortalama (yaklaşık)” anlamlar vâkiası önünde, “Tefekkür” faaliyeti kavramı, artık, “Tanzimat Devri” ile, “**Moderne**” Batıdan ülkemize taşınmış olan kavramların almış oldukları şekiller -Marcus Aurelius’un **Tefekkürâtı**, Descartes’in “**Cogito**”su, Pascal’ın **Düşünceler (Les Pensées)**’i gibi şekiller de unutulmaksızın-, Fârâbî’nin ve İbn Sînâ’nın” (Sudûrcu) Akıl Teorisi”nden sıyrılmış sûrette, Kant’ın ‘Metafizik’in bir (deneyimsel) bilim olarak mümkün olamayacağı’ ve Tenevvür (Aydınlanma) Devri’nin ise, “Vahy”in, insan “Akıl”ı (“Mahsûsât” ve “Makulât” karışımı) yanında bir “(Doğru) Bilgi” kaynağı oluşturamayacağı gibi, “**moderne**” tezleri yanında, insanın, “(herhangi bir konuda) kavram oluşturmaya ve “Kavramları bağlama ve ayırma faaliyeti”ne (Düşünme Psikolojisi) ve bu faaliyetin kendisinin ise, dilin sözel, veya “Cebir”in (**algèbre**) işâfî alâmetleriyle, “ve”, “veya”, “hem...hem”, “ne...ne” ile veya “içermeler” ile..., ifade edilmesine dönüşmüş bulunmaktadır. Bu dönüşüm, yansımasını, Teknik alanında, Bilgisayar’da bulmuştur.

Bu haliyle alındıkta bile, “Tefekkür” faaliyeti, yönelinen konular bakımından, ve niteliği itibariyle, sathî, yüzeysel ve derinliksiz olanla böyle olmayan diye ikiye ayrılmaktan geri durmamıştır. “Derin tefekkür” kavramının kökü, işte burada bulunmaktadır. “Tefekkür” faaliyetiyle yönelinen derin konular, kültürün “Felsefe, Bilim, Teknik” gibi “**intellectuelle**” dilimi, yine, kültürün

Sanat, Din, Ahlâk, Siyaset, Sanayi, Toplum, Devlet vs. gibi, ögeleri ve araştırma konuları, "künelik", "her günkü", "alelade", "sığ", "basit", "yalınkat", "tek düze", "derinliksiz", "iddiasız", "bildik" denemeyecek olan "derin tefekkür" konularıdır ve bu konuları, en son haddindeki imkânlarla düşünmektedir. Hem, bu konuların kendileri "Derin tefekkür" faaliyetine konudur, hem, onları anlatım ise "sembol"e verilen "temsîli" anlamla gerçekleştirilir; temsîli surette verilir; semboliktir, veya "veciz"dir, "îcazlı"dır; kısa, ama, anlam yüklüdür; anlam doludur; az ve öz"dür, hem de, bu konuların herbiri, ayrı ayrı ele alındıkta ve dilin sözel yoluyla anlatıldıkta, "sembolik"tir, "**métaphorique**"tir. veya, insan, o konularda, "sembolik"i, "**métaphorique**"i bir yüklem ögesi olarak da kullanılabilir. Meselâ, 'Dinlilik bir mecazdır (**métaphore**dur, bir gerçek anlamı yoktur), eğer, insan, toplumdan kaçarsa', **Kutatgu Bilig**, 3252 (Bk. Mübahat Türker-Küyel, "Kutatgu Bilig'de Aile," *Bilge*, Kış, 3, 12, 1993) de olduğu gibi veya "Sâf müsül"e varmak için her remz yok edilmelidir' (Bâtınî görüş) veya "Ben, nazm-ı kelâmla, kâinattaki intizamın hikmetine eriştim" (Fuzûlî) de olduğu gibi. Ama, "**Paradeigmata**"da ("**misâl**", "**müsül**", "**örnek**", "**model**"), mecaz'a (**métaphore**'a) (kelimeleri, sanat yapmak amacıyla geldikleri asıl anlamlarından başka anlamlarda kullanmaya) geçit yoktur. Meselâ, Matematikte, kelimeler mecazî anlamda kullanılmazlar. Öyleki, "Üçgen" kelimesi hem şu ABC üçgenine hem de şu daireye isim olarak verilemez. -İşte tam burada, hatırlamalıyız ki Aristoteles, mecaz konusunu, zihindeki "**iz**"lere isim denen kelimelerle işaret edildiği hallerde, bazen, bu isimler, o "**iz**"lerden başka "**iz**"lerde, yerlerde de kullanılmakla, ele almıştır. Bu durumda, "**homonyme**", "**synonyme**" de ele alınmıştır, ama, "**al-légori**"ye "**teşbih**"e temas edilmemiştir. "**Paradeigmata**"da mecaz yapmak sakıncalıdır, çekincelidir. **Paradeigmata**'da mecaz yapmak Aklın "Özdeşlik ve Çelişkisizlik İlkesi"ne aykırıdır. Burada, "**Symbole**" veya "**symbolique**", "mecazî (**métaphorique**)"ye kaydırılmış bulunmaktadır.

"**Métaphore**" (mecaz), "kelimelerin, isimlerin, asıl anlamlarından başka anlamlarda kullanılmasıdır". Aristoteles'e göre, Yazı denen "**symbolon**", Dil'in, Dil denen "symbolon" Düşünce'nin, Düşünce denen "Symbolon" ise, objenin (kendisine delâlet edilen şeyin) yerini tutar. Yazı, Dil önünde, Dil Düşünce önünde, Düşünce de obje önünde bir "**symbolon**"dur. Aristoteles, "**Métaphore**" konusunu **Poétique** 4(21) de ele almıştır. Bu işin başlangıcı, onun **De l'Interprétation** (İbâre, Önerme)unda bulunur. "Dil, insanın ağzından çıkan anlamlı sesler (**sens vocaux**) birliğidir". Yazı ile karşılaşılır. Öyleki Yazı Dil'e, Dil Düşünce'ye, Düşünce ise Objeye delâlet eder. Ağızdan çıkan sesler ikiye ayrılır: Anlamlılar (isim ve fiil denen kelimeler), Anlamsızlar (kelimelerin ekleri ve heceleri). Eğer, bunlar, anlamlı şekilde, "-dır" veya "-değildir" ile birleştirilirlerse "beyan" (**énoncé**)a dönüşürler. Aristoteles, bunların hepsini **Poétique**'inde, "beyan"ları ise, **Interprétation**'unda ele almıştır. Sesle çıkan, sonra da yazılanlar, "Ruhtaki izlerdir" (**affection**'lar). Bu "**iz**"ler, obje-

lerin veya objelerin hallerinin karşılığıdır." Delâlet etmek (**signifier**), bir "obje"nin veya bir "objenin halinin" "ruhtaki **izin**in", ağızdan çıkan "anamlı ses **symbolon**'u" ile veya "**signe**"i ile (isimle veya çekilmiş fiil ile) dışa vurulmasıdır; -"**Signe**" (işaret) başka, "**symbolon**" başkadır- "Symbolon" "gizlinin, örtülünün, saklının (**syntema**'nın, manâ'nın) açığa vurulmasıdır; söze dökülmesidir. İşte mecaz'ın kaynağı buradadır. Bir şeyin kendisi veya onun hali ağızdan çıkan bir ses işareti (**désignation phonique**) ile, "**symbolon**" veya "**signe**" ile gösterilir; bunu herkes yapar; yani, dili, bilinen kelimelerle, herkes konuşur("cins isim"lerle ifade edilen budur). Bir ismin anlama takılışı "indî" (**arbitraire**)"dir, ama genelde, o isim, o anlama mahsüstür (**désignation=oikeion, appropriée**); herkes, açıkça onun ne mânâyâ geldiğini bilir; ama, o, bu halde de, "alelâde (**banale**)"dir. Yalnız şair, dil ustası, bunları "alelâde"likten çıkarır (**Poétique**, 1458 a21). Bunu, ya, kelimelerin ağızdan çıkış sırasını değiştirerek yapar, vezin ile, kafiye ile yapar ya da aynı kelimeleri başka anlamda kullanarak, onları başka bir manâyâ delâlet ettirerek yapar. Bu suretle ağızdan çıkan ve bir şeye veya o şeyin hâline delâlet veya işaret ettirilmeye çalışılmış olan anlamlı söz (**oikeios**), ona mahsus bir isim iken, (şu yeleli hayvana aslan der iken), artık, ona mahsus olmayan, ona yabancı olan bir alışılmamış isim, ("**alotrios**") (şu kuvvetli adama, 'aslan' demeye başlamakta olduğu gibi) olur. İşte "**Métaphore**", mecaz, budur (Application d'un nom impropre", **Poétique**, 1457, b 7). "**Métaphore**", kelimenin anlamına değil, kullanımına hastır. Bu yolla, alışılmışa yabancı olan, alışılmışa aykırı bulunan, alışılmamış olan anlam **mükemmel** ve **güzel** olacak bir vasıf değişikliğine uğramış olmaktadır. Ama, her alışılmamış da bir "**métaphore**" olamaz. "**Métaphore**" cinsten nev'e, neviden cinse, neviden nev'e "**analogie** (benzetme, teşebbuh, bir vech-i şebek ...) yolu ile yapılabilir. "**Métaphore**"un etkili olabilmesi için, onun **güzel** benzerliklere dayanması gerekir; seçilen kelimeler "**arbitraire**" (indî) ve "**conventionelle**" (uylaşımsal)dır, onların "**fusei**"leri ("**mimétique naturelle**"leri) yoktur. "**Métaphore**", bir benzerlik (**analogie**)ten dolayı yapılır. Eğer, bu benzerlik anlaşılmaz ise, mecaz, "muamma"ya (**énigme**'e) dönüşür. Esasında, "**métaphore**"ların kendileri, birer "muamma"dır. "İstiare (**allégorie**)"nin kendisi de, "vech-i şebek", "gibi"yi kullanarak dışarı vurulmamakla, "Teşbih"ten ayrılır; o da "**métaphore**"un kullanıldığı mümkün bir anlam genişletilmesidir. -Aristoteles'te, "**allégorie**" terimi geçmez. "**Allégorie**" terimi, daha sonra ortaya atılmıştır. O, belki, Stoa menşelidir. Literatürde o terim M.S.I.yy.dan itibaren görülmeye başlamıştır. -"**Allégorie**", bir çeşit "muamma"dır da, ama, daha açık bir "muamma"dır. Bununla birlikte, "**allégorie**", bir "bilmece (**devinette**)" de değildir. Dilin, baştan aşağı, kendisi de, bir metnin tümü de (Mezopotamya, Hind, La Fontaine Hayvan Hikâyeleri, **Hayy b. Yekzan**, **Kutatgu Bilig**, Orwell'in **Animals' Farm**'ı, Türkçedeki **Münazara**'lar, **Mantuk ut-Tayr** v.s.), cümlenin veya kelimenin kendisi de, birer "**métaphore**"dır. -"**İstiare**"nin, "istiare-i musarraha", "istiare-i meknûze" gibi çeşitleri olduğu da mâlum bulunmaktadır.-

"**Métaphore**", kelimelerin asıl anlamlarından başka bir anlamda kullanılmasıdır dendi ama, bu, aynı kelimenin isim olarak, ayrı ayrı şeylere takılması demek olan "**homonymie**" ile karıştırılmamalıdır. Aynı bir kelime, meselâ, "**kyklos**" (**To on**, varlık da), hem çember, hem yüzük, hem "tezginç" anlamına gelir. "**Symbolon**" ise, gözle görülmeyene, nâmevcûda, "**syntema**"ya, sırlıya, örtülüye, gizliye gözle görülen ile yapılmış bir işarettir -Bu takdirde, onun timsâl'idir-. "**Symbolon**"un, aslında, birbirinden ayrı üç anlamı bulunmaktadır: 1. "**Symbolon**", her tür birleşmenin adıdır. Bir kontrat veya bir "**convention**", bir uzlaşma, bir uylaşmadır. 2. İki siyasal teşekkülün bir tek teşekkül olmak üzere birleşmesidir. 3. Örtülü olanın tezahürünün, tanınmasının işaretidir. Seslerdeki beyanlar, ruhun "**affection**"larının (**izi olmasının**) sembolleridir; yazılar da seslerdeki sembolleridir (**Peri Hermeneias**, 16 a4, 1424 b2). Kelimeler, **tabiatları** itibariyle değil, "**convention**"la **semboldür**. -Hayvanın dilselleşmemiş, dile dökülmemiş, dile dönüştürülemediği bağırtıları, her ne kadar, bir anlama delâlet ederse de!-. "Bildiğimiz şeyler, bilmediklerimizin **sembolleridir** (Simgeleridir)" (**Rhétorique**, III, 16, 1417a-36,4). "Şeyler yerine, kelimeleri, şeylerin **sembolleri** olarak kullanırız". (**Réfutation Sophistique**, I, 165a 8). Burada 1 ve 2 numaralar, "**sembol**"e "birleştiren, bir araya getiren" manâsını verir. Bu sûretle, "**symbolon**"a, "Apôtre'ların **sembolü**" teriminde, "Hıristiyanları bir araya getiren başlıca maddeler mecmuası" manâsı verilmiş olur. Sâliklerin bildiği semboller, alâmetler, onları aynı bir dinde (veya ideolojide) bir araya getirir; toplar. Sembolün en önemli manâsı, asıl, onun 3 no.lu anlamıdır. Bu da, şu veya bu "**signe**"i, yani, fonetik veya yazılı bir **işaret**'i, verilmiş bir sisteme göre, tayin eder, gösterir, anlamını verir. "**Sembol**", bir duyusal tanıma, "**signe**"i (işareti) anlamı verir ki, onunla, görülmeyen gösterilir -İşte tam bu noktada, halı, evrenin bir timsâli, sembolü olarak dilsel olmamakla beraber, nakışları ve renkleriyle, öne çıkar; o zaman, işin içerisine "**affectif**" öge sokulmaya bir gerek kalmaz. Dil, "**arbitraire**" ve "**immotivé**" bir "**signe**"ler sistemidir ki, o, "delâlet edenin işareti" ile (kendisine) delâlet edilmiş'ten oluşur; ilişkileri "**arbitraire**"dir; kendisini belli bir semantik kadroda, beyanın veya dilin öteki "**signe**"leriyle kurulan münasebetlerle belirler. Hattâ, denebilir ki, "**métaphore**", "**signe**"in bir ilk "**sous-détermination**"udur. Gerek metafor, gerekse "**signe**", dilin, serbestçe bir icadıdır; ama, onlar, sosyal ve kültürel ortamla bütünleşirler, "**affectif**" hayatımızı kucaklarlar ve üzerlerine birer değer alırlar. "Modification des sens principaux des mots", kelimelerin başlıca manâlarının değiştirilmesi olan "**métaphore**" "**Signe**" ve "**symbole**", bunların hepsi, "Tefekkürün (**libre réflexion**) ürünüdür. Öyle anlaşılmaktadır ki, "**Signe**", işaret etmiş olduğu şeyin **temsilcisi**, **timsâli** olmak gibi, bir fonksiyon üstlenmeksizin, ona, sadece, "**arbitraire**" ve "**conventionel**" olarak işaret etmekte, delâlet etmektedir. "**Signe**" yanında, "**delâlet**", "alâmet-i fârika", "nişan", "tamga", "ben", "en" de bu kabilendir. Oysa, "**symbole**", "**signe**"de olduğu gibi, sadece "zihindeki izler"e işaret etmekle kalmıyor, üstelik, onu temsil ediyor, onun **temsilcisi** olmak

fonksiyonunu da yükleniyor, üstleniyor. Bu yüzden, onu Türkçeye "**işaret**" olarak değil, ama "**Timsâl**" olarak çevirmek tabiileşiyor. (Bayrak "**symbole**"ünün, vatanın "timsâl"i olmasındaki gibi). "Mim koymak", mühim kelimesinin baş harfi olan M yi, o konuya önem vermenin timsâli olarak kullanmak, veya oraya yapııştırılan minik mum parçasını, yine, önemin timsâli olarak kullanmak gibi. Bu, önemin, bir "alâmet-i fârika"sı, "alâmet-i mücessemesi" olarak kullanılmasıdır; belli edilmesidir. Dilin kendisi her ne kadar bir "**signe**" ise de, bir "**symbole**" olarak da değerlendirilmiştir. Eğer dilin belli bir semantik kadro oluşturduğu düşünülmezse, kelimeler, "Cebir" işaretleri gibi, birer "**arbitraire**", "**conventionnel**" "**signe**" olarak değerlendirilirler. Bu takdirde, onların temsilci, timsâl, olmak gibi bir fonksiyonları yoktur. Onların görevleri sadece, **işaret** etmektir. Ama, eğer, dilin belli bir semantik kadro oluşturmuş olduğu düşünülürse, o takdirde, kelimeler, sadece, birer "**signe**", birer **işaret** olmaz, fakat, temsil görevini de yüklenmiş birer "**signe**", yani, "**symbole**" olurlar. "**Symbole**", bir varlık sıralamasında, alt-varlık durumunda bulunana da işaret ediyor olabilir. O takdirde, o alt-varlık, bir üst-varlık'ın "**symbole**"ü olabilir; **İşaret**ten öte, bir gerçek varlık statüsü kazanmış olabilir, isterse, alt sıralarda yer almış olsun! Sudûrcu bir varlık teorisinde, herbir varlık bir diğerine "tasaddur" etmekle birlikte bir alttaki bir üsttekinin "**symbole**"ü olur. O takdirde, Türkçeye "**Remz**" olarak, mensubiyeti ise, "Remzî" olarak çevrilir. "**Remz**", "Merâtib ul-Mevcûdât"ta, bir alttaki varlığı göstermek için, çok muhtaç olduğumuz bir terimdir. Şurasını eklemek gerekir ki, "**symbole**", bir **işaret**, bilinmeyen, ortada görülmeyenin bir **temsilcisi**, bir varlık saralamasında, bir **alt-varlık** olmaktan başka, o bilinmeyene, o görülmeyene **az ve öz** olarak, kısa yoldan, ama, edîbâne, sanatkârane şekilde delâlet eden şeyin de adıdır. Demekki "**symbole**"e, işaret manâsı yanında, temsilci olmak, temsilcilik (timsâl) manâsı yanında, alt-varlık olma, "Remz" manâsı yanında, bir de az ve öz, kısa, ama, güzel bir anlatım yolu olma manâsı da bindirilmiş olmaktadır. O zaman, onun sıfatı ve mensûbiyeti "**sembolik**" adını alır. İşte tam burada, "**icâz**", "**vecîz**" anlamları söz konusudur ("**İcâz ul-Kur'ân**" teriminde olduğu gibi). Delâlet veya işaret, eğer, bilinenden bilinene kaydırılırsa, adı, artık, "**métaphore**" olur; mecaz olur. Bütün bunlar, "Ağızdan çıkan ve bir zaman göstermeyen anlamlı seslerin", kelimelerin, geldikleri asıl manâlara ek manâlardır; kelimelerdeki anlam genişletmeleri, anlam zenginleştirilmeleri*, kelimeler dışındaki objeler arasında da yapılmış zenginleştirmeler unutulmaksızın!

* 1990'lardan itibaren Birleşik Amerika ve Kanada Üniversitelerinde "Signe", "Symbole", "Métaphore" üzerinde azımsanamayacak sayıda doktora tezleri yapılmıştır. Bu incelememizde, başvurmuş olduğumuz kaynaklardan birincisi, "*Recherches Sur la Philosophie et le Langage. La Métaphore*, Actes du Colloque du 14/15 octobre 1987 Cahier du Groupe de Recherches sur la Philosophie et le Langage, Université des Sciences Sociales de Grenoble, 1988, Grenoble Üniversitesi-2 dir. U.A. 1230 C.N.R.S.